

Шаповалов Є.Л.*

ХАРТІЯ АСЕАН І НОВІ ВИКЛИКИ РЕГІОНАЛЬНІЙ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті аналізуються сучасні інтеграційні процеси в країнах Південно-Східної Азії. Особлива увага приділяється прийнятій на 13-му саміті Хартії АСЕАН. У цьому контексті розглядаються перспективи подальшої співпраці країн АСЕАН і нові виклики, що пов'язані з трансформаційними процесами в міжнародній системі.

Ключові слова: АСЕАН, Хартія АСЕАН, саміти АСЕАН, інтеграція, регіоналізація, фінансово-економічна криза, АТР.

В статье анализируются современные интеграционные процессы в странах Юго-Восточной Азии. Особое внимание уделяется принятой на 13-м саммите Хартии АСЕАН. В этом контексте рассматриваются перспективы дальнейшего сотрудничества стран АСЕАН и новые вызовы, связанные с трансформационными процессами в международной системе.

Ключевые слова: АСЕАН, Хартия АСЕАН, саммиты АСЕАН, интеграция, регионализация, финансово-экономический кризис, АТР.

The article views current integration processes in the South-East Asia. Particular attention is paid to ASEAN Charter that was adopted at the 13th ASEAN summit. In this context the prospects of further cooperation of the ASEAN countries and new challenges caused by the transformation processes in the international system are examined.

Key words: ASEAN, the ASEAN Charter, ASEAN summits, integration, regionalization, economic and financial crisis, Asia-Pacific region.

На сучасному етапі еволюції міжнародної системи в Азійсько-Тихоокеанському регіоні розгортаються інтеграційні процеси, до яких залучені такі великі держави, як Китай, Японія, США, Республіка Корея, Індія, Росія, а також ЄС. Не буде перебільшенням констатувати, що Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) є ядром цих процесів, своєрідним центром тяжіння і для азіатських, і для позарегіональних гравців. Торговельно-економічна взаємозалежність є важливим індикатором тенденцій розвитку регіональної інтеграції. Характерно, що вимоги економічної доцільності співпадають з геополітичними процесами в регіоні. Сьогодні вже очевидно, що особливістю азійської інтеграції є наявність кількох конкурентних «центрів» – Китаю та Японії, які завойовують прихильність «малих друзів» серед країн-членів АСЕАН і навколо яких, найбільш імовірно, і формуватимуться економічні об'єднання.

Особливістю інтеграційних процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні є формування субрегіональних об'єднань країн, ступінь інтегрованості усередині яких є достатньо різним і має свою специфіку. Розвиток інтеграційних процесів у цьому регіоні

* здобувач Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України
Науковий керівник: проф. Шергін С.О.

ґрунтується на принципах «відкритого регіоналізму», суть якого полягає у тому, що розвиток коопераційних зв'язків і зняття обмежень на рух товарів, трудових ресурсів і капіталу усередині регіону поєднується з дотриманням принципів СОТ, відмовою від протекціонізму стосовно інших країн, стимулюванням розвитку позарегіональних економічних зв'язків. Істотним чинником розвитку інтеграційних процесів у даному регіоні стають настрої на користь азійської солідарності, пошуку загальноазійських цінностей, що посилюються.

Враховуючи вищезазначене посилення інтеграційних процесів в АТР, необхідно підкреслити, що Хартія АСЕАН – це, перш за все, конституція Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка була прийнята на 13-му саміті АСЕАН, що відбувся в листопаді 2007 року. Необхідність прийняття такого документу була проголошена на 11-му саміті АСЕАН в грудні 2005 року в Куала-Лумпурі в Малайзії. На 12-му саміті АСЕАН в січні 2007 року в Себу, на Філіппінах, були запропоновані декілька варіантів Хартії. Лідери країн-учасниць прийняли рішення про створення спеціальної робочої групи по підготовці тексту Хартії. До групи ввійшли 10 високопосадових урядовців з 10 країн-учасниць.

В цьому контексті необхідно підкреслити, що 12-й і 13-й саміти АСЕАН, що відбулись у 2007 р., продемонстрували готовність країн Асоціації й надалі рухатися шляхом регіональної інтеграції, побудованої на інституціональних засадах. Прийняті на самітах рішення про опрацювання Хартії АСЕАН і створення до 2015 р. у межах Асоціації «економічної спільноти» потребують істотного реформування нормативно-правової бази та діючих організаційних структур АСЕАН. Виконання намічених планів, як зазначили лідери країн АСЕАН, буде здійснюватися в інтересах і регіональних, і позарегіональних учасників інтеграційного процесу. Країни-члени домовились обговорити зазначені питання під час проведення трьох окремих самітів у форматі «10+3» в 2009 р. на 14-у саміті АСЕАН в Таїланді [1].

У свою чергу, 14-й саміт АСЕАН (27.02.09-01.03.09 р.), який проходив під гаслом «Хартія АСЕАН для народів АСЕАН», мав на меті прийняття узгоджених рішень відповідно до програми боротьби з глобальною фінансово-економічною кризою. Генеральний секретар АСЕАН Сурін Пітсуван закликав національних лідерів «сміливо реформувати фінансову систему» та проводити «скоординовану політику» з метою протидії економічній кризі.

Під час проведення 13 і 14-го самітів організації Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) в Пусані (2005 р.) і Ханой (2006 р.) США активно просували ідею про забезпечення умов для подальшої лібералізації торгівлі та транспарентності АТР шляхом підписання нових угод про створення в регіоні зони вільної торгівлі. На 15-му саміті в Сідней (2007 р.) президент Дж. Буш закликав лідерів країн-членів АТЕС сконцентрувати зусилля для створення системи енергетичної безпеки, а також продовжити рух у напрямі «більш транспарентного АТР» [2].

Необхідно відзначити, що лідери країн Азії та Океанії всерйоз задумалися про встановлення нового світового панування. Держави регіону відновлюються після кризи швидше, ніж Європа і Сполучені Штати Америки, і впевнені, що цим варто скористатися, пише «The Wall Street Journal». На країни Південно-Східної Азії та Океанії припадає половина населення земної кулі, а їх сукупний ВВП становить понад 14 трлн. доларів. Таким чином, на 15 саміті АСЕАН за участю Китаю, Японії, Південної Кореї, Індії, Австралії та Нової Зеландії прозвучала ідея про можливість створення економічного союзу на зразок ЄС до 2015 року. Поки мова йде про формування зони вільної торгівлі, але в перспективі може бути створена й власна валюта, заявив тогочасний прем'єр-міністр Японії Юкіо Хатояма [3].

Відзначається, що одна з цілей нового союзу - зменшити залежність від США і Європи, як ринків збуту. При цьому Китай і Японія висловили прямо протилежні точки зору - Китай виступив за більш тісні зв'язки зі своїми торговими партнерами у Південно-Східній Азії, а Японія - за приєднання до торгового блоку США. На саміті також було засновано чотири спеціальні робочі групи для просування інтеграційного процесу в Східній Азії. Відкриваючи роботу саміту, прем'єр-міністр Таїланду Абхісіт Ветчачива зазначив: «Ми продовжуємо практикувати політику відкритих регіонів ... і я впевнений, що АСЕАН може зробити внесок не тільки в життя тихоокеанського регіону, а й усього світу» [4].

Черговий 16-й саміт АТЕС, що відбувся 20–23 листопада 2008 р. у Лімі (Перу), знову поставив на порядок денний форуму лідерів економік світу питання про регіональну інтеграцію за умов більш широкого глобалізаційного процесу. Країни-учасниці саміту АТЕС прийняли підсумкову декларацію, в якій висловили свою прихильність зміцненню соціального аспекту глобалізації, забезпеченню повноцінного доступу всіх членів і секторів економік АТЕС до можливостей і переваг регіональної і глобальної торгівлі та інвестицій. Окремими пунктами в декларації визначені зобов'язання щодо «просування регіональної економічної інтеграції», реалізації структурної реформи» та «забезпечення продовольчої і енергетичної безпеки в регіоні АТЕС» [2].

Структурна реформа, про яку було згадано в декларації, передбачає подальшу лібералізацію торгівлі та інвестицій, сприяння підприємницькій діяльності, а також співробітництво в економічній і технологічній галузях. Крім того, учасники саміту АТЕС підкреслили необхідність вжиття таких заходів, як створення моделі соціальної відповідальності бізнесу, посилення боротьби з корупцією та забезпечення людської безпеки в регіоні через протистояння тероризму та зниження ризику природних катастроф. Аналіз прийнятих на самітах рішень дає багатий фактичний і концептуальний матеріал для узагальнення результатів регіональної інтеграції, а також для висновків щодо сучасної та майбутньої ролі АТЕС в цьому процесі [2].

Відзначимо, що в Хартії декларовано такі принципи Асоціації:

- підкреслення головної ролі АСЕАН в регіональному співробітництві;
- повага до принципів територіальної цілісності, суверенитету; невтручання в внутрішні справи та національна самоідентифікація членів АСЕАН.
- сприяння регіональному миру та мирному вирішенню спірних питань;
- дотримання міжнародного права в питаннях прав людини, соціальної справедливості та багатосторонньої торгівлі;
- сприяння регіональній інтеграції торгівлі;
- призначення Генерального секретаря та Постійного представника АСЕАН;
- створення органу, який би відповідав за захист прав людини;
- розвиток дружніх відносин з ЄС;
- збільшення кількості самітів країн-учасниць АСЕАН до двох на рік та створення можливості проведення екстрених зустрічей;
- проведення 8 серпня щороку «Дня АСЕАН» з виконанням гімну АСЕАН та підняттям прапора АСЕАН [5].

В цьому зв'язку необхідно зазначити, що Хартія була ратифікована усіма країнами-учасницями АСЕАН (Див. Табл. 1). Хартія вступила в дію в грудні 2008 року, через 30 днів після ратифікування Хартії останньою країною-учасницею АСЕАН - Таїландом. Постійний представник Таїланду в ООН, посол Тон Прамудвінай передав відповідний документ Хартії Генеральному секретарю АСЕАН Суріну Пітсувану. 15 грудня 2008 року

в Джакарті зібрались лідери країн-учасниць АСЕАН для офіційного проголошення про набуття чинності Хартії АСЕАН.

Таблиця 1. Ратифікація Хартії АСЕАН країнами-учасницями

Країна-учасниця	Ратифікація урядом	Передача документа про ратифікацію	Підписано
Сінгапур	18 грудня 2007 р.	7 січня 2008 р.	Прем'єр-міністр
Бруней	31 січня 2008 р.	15 лютого 2008 р.	Султан
Малайзія	14 лютого 2008 р.	20 лютого 2008 р.	Прем'єр-міністр
Лаос	14 лютого 2008 р.	20 лютого 2008 р.	Прем'єр-міністр
Камбоджа	25 лютого 2008 р.	18 квітня 2008 р.	Національна асамблея
В'єтнам	14 березня 2008 р.	19 березня 2008 р.	Міністр зовнішніх справ
М'янма	21 липня 2008 р.	21 липня, 2008	Міністр зовнішніх справ
Таїланд	16 вересня 2008 р.	14 листопада 2008 р.	Парламент
Філіппіни	7 жовтня 2008 р.	12 листопада 2008 р.	Сенат
Індонезія	21 жовтня 2008 р.	13 листопада 2008 р.	Палата представників

Відтак, головним напрямом діяльності АСЕАН в передкризовий і післякризовий періоди стало прагнення до більш широкої економічної інтеграції та політичної інституціоналізації, прикладом чого є створення та ухвалення Хартії АСЕАН в 2007-2009 рр. Наразі засоби масової інформації АСЕАН активно популяризують ідею про те, що зусилля влади і громадськості мають бути спрямовані на формування спільноти держав, пов'язаних не тільки спільними інтересами, але й спільними цінностями. Підписана в Сінгапурі Хартія проголошує важливим завданням АСЕАН «звільнення від образу елітарної організації, в якій беруть участь лише дипломати та високопосадовці» [6, с.81].

На думку експертів, для ефективної боротьби з кризою необхідно не менш 80 млрд. дол., які країни АСЕАН сподіваються зібрати упродовж року. В умовах зниження попиту на експортні товари АСЕАН на світових ринках учасники саміту засудили протекціонізм у зовнішній торгівлі. Основним документом, підписаним на саміті, стала «Декларація дорожньої карти» АСЕАН на 2009-2015 рр. Відтак, у черговий раз, лідери Асоціації підтвердили свій намір створити до 2015 р. політико-економічну, соціокультурну та безпекову Спільноту АСЕАН, а також єдину зону вільної торгівлі в Південно-Східній Азії [7].

Надалі можна припустити, що інтерес країн-членів АСЕАН до східноазійського регіоналізму і моделі АСЕАН+3 балансуватиме між необхідністю посилення позицій АСЕАН і протистоянню політиці так званого «відкритого регіоналізму» за допомогою більш широкої організації, якою є АТЕС.

Необхідно особливо підкреслити існування певних труднощів для подальшої інтеграції країн-учасниць АСЕАН. Серед них виокремлюється рівень розвитку країн-

членів Асоціації, який надзвичайно різниться. Це створює певні труднощі на шляху до повної інтеграції економік і загострює протиріччя між країнами при вирішенні стратегічних питань. В таблиці 2 наведені темпи зростання ВВП для шести найрозвинутіших країн АСЕАН за останні роки першої декади XXI ст.

Таблиця 2. Темпи зростання ВВП шести найрозвинутіших країн АСЕАН [8].

Країна	2007 рік	2008 рік	2009 рік
Індонезія	6,3	6,1	3,6
Малайзія	6,3	4,6	-0,2
Сінгапур	7,8	1,1	-5
Таїланд	4,9	2,6	-2
Філіппіни	7,2	4,6	2,5
В'єтнам	8,5	6,2	4,5

Як видно з таблиці, найбільше падіння темпів економічного розвитку відбулось у Сінгапурі, оскільки це торговельна країна, і її економіка безпосередньо залежить від стану міжнародної торгівлі.

Таким чином, серед основних викликів регіональній інтеграції в АСЕАН виокремлюється асиметричність соціально-економічного і політичного розвитку країн-учасниць. У першу чергу, в країнах Південно-Східної Азії існує значна асиметрія в рівнях і темпах розвитку, що зумовлює гальмування інтеграційних процесів. Наприклад, прибуток на душу населення М'янми становить 1% аналогічного показника Сінгапуру. Тому створення субрегіональної зони вільної торгівлі (ЗВТ) АСЕАН – АФТА зі скасуванням митних тарифів, диференціацією товарів і приєднанням менш розвинених країн-членів проводиться у кілька етапів [8].

За обсягом і розмаїттям природних копалин і мінеральної сировини ПСА свого часу поступалась лише колишньому Радянському Союзу. Наприклад, Індонезія, Таїланд, Малайзія і М'янма посідають відповідно перше, друге, третє і шосте місця у світі за покладами олова. За запасами нікелю (20% світових), кобальту (16%), вольфраму (6%), міді (5%), сурми (12%), флюориту (10%) країни ПСА входять до світової десятки. У регіоні на першому місці за запасами міді та золота знаходяться Філіппіни, нікелю і кобальту – Індонезія, вольфраму – М'янма, вугілля – В'єтнам. Багаті В'єтнам, М'янма, Камбоджа й на коштовні камені, зокрема, рубін, сапфір, ізумруд і нефрит. Проте через недостатньо розвинену виробничо-технічну базу видобуток природних копалин часто-густо здійснюється іноземними компаніями [9].

Наразі специфіка сучасного економічного становища країн ПСА полягає в тому, що незважаючи на великий сировинний, енергетичний і людський потенціал, а також динамізм розвитку, більшість із них через однотипність своїх економічних структур і відносно низький технологічний рівень розвитку продуктивних сил (за винятком Сінгапуру) все ще залежать від діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК) і політики міжнародних валютно-фінансових організацій. Насамперед це стосується програм економічного розвитку, ефективного здійснення яких у фінансовому та технологічному відношенні залежить від залучення зовнішніх джерел. Як зазначає український політолог-міжнародник і сходознавець проф. С. Шергін, «це особливо виявилось під час регіональної і глобальної кризи, коли через нестачу фінансів деяким країнам АСЕАН довелось відмовитися від низки перспективних програм соціально-економічної модернізації та піти на корегування стратегій національного розвитку на період до 2020 року» [9].

Слід також мати на увазі, що країни АСЕАН входять до більш потужного інтеграційного угруповання – АТЕС, що складається з 19 країн та двох економік-територій, на які нині припадає 57% світового ВВП, 51% світового промислового виробництва, 48% обсягу світової торгівлі та 42% послуг. Членами АТЕС є найбільш потужні економіки світу – США, Китай, Японія, частка яких у світовому ВВП становить понад 40%. За оцінками експертів, сукупний ВВП країн АТЕС у 2020 р. може вдвічі перевищити аналогічний показник країн ЄС [9]. Роль АСЕАН у світових політичних і економічних процесах визначається такими характерними чинниками:

* Асоціація, на відміну від інших угруповань в АТР, має розвинену організаційну структуру, завдяки чому економічні успіхи окремих країн-членів можна вважати результатом діяльності угруповання в цілому;

* АСЕАН, на відміну від АТЕС, ЕСКАТО та Плану Коломбо, об'єднує виключно азійські країни;

* політичні досягнення АСЕАН при мінімальних економічних результатах у перші 25 років її розвитку створили Асоціації позитивний імідж на міжнародній арені;

* економічна інтеграція як стратегічна мета розвитку АСЕАН розпочалася зі створення в Південно-Східній Азії зони вільної торгівлі [9].

Країни-учасниці АСЕАН дійшли висновку, що без тісної кооперації з крупними азійськими економіками, включаючи створення зон вільної торгівлі з ними, Асоціація не зможе реалізувати свої амбітні цілі. Зі свого боку, Японія і Китай розглядають допомогу в розвитку відсталим країнам АСЕАН як один з суттєвіших механізмів зміцнення відносин з країнами-членами Асоціації. Під час саміту АСЕАН на Філіппінах в 2007 році було заявлено, що виникли серйозні передумови для поглиблення азійської інтеграції. Було ухвалено проект Статуту АСЕАН, створення Ради міністрів членів організації за аналогією з Єврокомісією, що допоможе Асоціації трансформуватися в юридично оформлену структуру, яка може «вести переговори за міжнародним торговим столом» [10].

Крім того, важливим сигналом про розширення інтеграції стала присутність на згаданому саміті індійської делегації. Офіційний Делі демонструє зацікавлення у встановленні щільних економічних відносин з країнами Східної Азії. У разі формалізації цих відносин вигоду отримають не тільки економіки держав-учасниць, але також відкриється перспектива створення пан-Азійського інтеграційного утворення, яке поєднає Східну й Південну Азію.

Очевидно, що АСЕАН у вирішенні питань регіонального розвитку пройшла кілька етапів – від діяльності, спрямованої на підтримку торгово-економічного та інвестиційного співробітництва, до вирішення питань політичного, гуманітарного та екологічного характеру. Розширення функцій АСЕАН є наслідком глобальних викликів і тенденцій, під впливом яких відбувається структурна та функціональна трансформація даної організації.

Узагальнюючи регіональні трансформації, українська дослідниця О. Булатова зазначає, що у зв'язку зі специфікою інтеграційних процесів в регіоні були розроблені три головні напрями регіональної інтеграції на базі і в рамках АСЕАН. Згідно з першим напрямом (ринковим), перевага віддається зоні вільної торгівлі через поетапне зниження тарифів у взаємній торгівлі, з тим, щоб забезпечити повну свободу розміщення виробництва в країнах Асоціації (відповідно до теорії порівняльних переваг і для найефективнішого використання ресурсів). Особливістю другого напрямку є поєднання вибіркової торговельної лібералізації з використанням деяких форм державного регулювання. Цей шлях відстоювався прихильниками «цілеспрямованої і регульованої

індустріалізації». Така стратегія спирається на загально регіональну промислову співпрацю, узгодження планів розвитку країн АСЕАН на міжнародному рівні, реалізацію спільних проектів і підкріплюється адміністративними і політичними заходами. Прихильники третього напрямку пропонують реалізацію окремих проектів регіонального масштабу і виступають проти комплексних схем господарювання. Провідна роль в розвитку регіональної інтеграції, відповідно до цього напрямку, відводиться приватному сектору, тому обґрунтовувалося створення сприятливих умов для зростання багатонаціональних компаній [11, с. 78].

Досліджуючи труднощі й особливості інтеграційних процесів в АСЕАН, слід зазначити, що для країн Асоціації рівень торгівлі всередині об'єднання є поки що не досить високим. Так показник внутрірегіонального експорту становить 22,6%, а імпорту – 22,0%. З погляду перспектив розширення АСЕАН, важливе значення має підписання в 2004 р. угоди про створення (протягом десяти років) зони вільної торгівлі АСЕАН – Китай, яка охоплюватиме населення в 1,8 млрд. чоловік з ВВП в 2 трлн. дол. і торговим обігом в 1,2 трлн. дол. Поступово розвиваються інтеграційні зв'язки АСЕАН з Південною Кореєю і Японією [12].

В контексті дослідження інтеграційних процесів в АСЕАН необхідно зазначити, що за роки свого розвитку Асоціація набула унікального досвіду колективного вироблення спільної лінії поведінки на міжнародній арені, а також практики колегіального пошуку шляхів вирішення внутрішніх проблем Південно-Східної Азії, зокрема, безпекових на основі принципів консенсусу, взаємодопомоги, консультацій, довіри і терпимості. У результаті АСЕАН перетворилася на базову структуру багатостороннього регіонального співробітництва, що відіграє ключову роль в основних механізмах політичної та економічної взаємодії в АТР, організації, яка у своєму внутрішньому розвитку впритул наблизилася до реального втілення висунутого нею гасла «Єдність у різноманітності».

Таким чином, організація АСЕАН крокує шляхом об'єднання економічного простору, в кінцевому підсумку сподіваючись прийти до інтеграції на кшталт Європейського Союзу. Головування в організації переходить від однієї країни до іншої раз на рік. Зараз в АСЕАН головує Таїланд. Асоціація має постійний апарат — Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем Суріном Пітсуваном, колишнім міністром закордонних справ Таїланду. Незабаром, у 2015 р. набере чинності Спільнота АСЕАН, яка передбачає високий ступінь економічної, інституціональної та функціональної інтеграції регіону.

Список використаних джерел

1. Key Developments at the 13th ASEAN Summit. – [Електронний ресурс]:/ Офіційний сайт АСЕАН. – No. 15, January 2008. – Режим доступу: <http://www.aseansec.org/aadcp/document/AADCP%20News%20edition%2015.pdf>.
2. Шергін С.О. Рушійні сили Азійсько-Тихоокеанського регіоналізму/ С.О. Шергін. – [Електронний ресурс]:/ Зовнішні справи. – № 2. – 2010. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=336>.
3. Made Santana. Southeast Asian Countries Promise Integration at Asean Summit. / Satntana Made. – [Електронний ресурс]: // The Wallsreet Journal. – May 7, 2011. – Режим доступу: <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748703859304576308393723134856.html>.
4. 15 th. ASEAN Summit. – [Електронний ресурс]:/ Офіційний сайт 15 самміту АСЕАН. - October 2009, Thailand. – Режим доступу: <http://www.15thaseansummit-th.org/>.
5. Charter of the Association of Southeast Asian Nations. – [Електронний ресурс]:/Офіційний сайт АСЕАН. – Режим доступу: <http://www.aseansec.org/21069.pdf>.

6. Локшин Г.М. АСЕАН на новом этапе интеграции // Проблемы Дальнего Востока. — 2008. — № 2. — С. 80-92.
7. 14 th. ASEAN Summit. – [Електроний ресурс]:/ Офіційний сайт 14 самміту АСЕАН. - October 2009, Thailand. – Режим доступу: <http://www.14thaseansummit-th.org/>.
8. ASEAN countries integration. – [Електроний ресурс]:/Asian Development Bank. - Режим доступу: <http://www.adb.org>.
9. Шергін С.О. Три різних країни однієї Азії / С.О. Шергін. – [Електроний ресурс]:/ Зовнішні справи. - № 4. – 2011. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=645>.
10. Країни світу. Південно – Східна Азія.- Харків: Фоліо, 2006.
11. Булатова О.В. Формування континентальних моделей регіональної інтеграції // Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ. Сборник научных трудов. – Одесса - Донецк: ДонНУ, 2008. – С. 77-82.
12. Булатов А.С. Мировая экономика: Учебник / Под ред. проф. А.С.Булатова. – М.: Юрист, 2007.